

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-12
УДК: 327

Гайко Олег Сергійович

ст. викладач, к. політ.н.,
Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
O.Gaiko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-9290-2658>

ПРОБЛЕМИ УРБАНІЗАЦІЇ ТА ДЕУРБАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглядаються особливості процесу урбанізації в сучасному світі. Висвітлено в історичній ретроспективі демографічні та історичні передумови урбанізації в індустріальну епоху (на прикладі Європи). Виявлено, що успішна і стрімка урбанізація в Європі протягом Нового часу стала можливою через надлишок сільського населення, попиту промисловістю на робочу силу та наявність ефективного державного і муніципального управління. Представлено основні передумови деурбанізації (руралізації) у сучасних розвинутих регіонах. Показано, що деурбанізація (руралізація) в розвинутих регіонах являє собою серйозну проблему через можливі масштабні негативні наслідки для цілих регіонів світу, яка розглядається в рамках міжнародної безпеки. Проаналізовано специфічні особливості процесу урбанізації в регіонах, що розвиваються; акцентовано увагу на тому, що процес урбанізації в цих регіонах обумовлюється значною мірою через демографічний тиск за відсутності попиту на таку чисельність робочої сили в містах та за відсутності ефективних державних/муніципальних інститутів та інфраструктури. Розглянуто небезпечні наслідки для держав і регіонів, що розвиваються, явища соціально-політичного та економічного характеру від такої стрімкої урбанізації. Виявлено особливість деурбанізації в розвинутих регіонах світу та стрімкої урбанізації значної частини регіонів, що розвиваються. Показано, що такі протилежні тенденції, як деурбанізація (руралізація) в розвинутих регіонах та процес стрімкої урбанізації в регіонах, що розвиваються, є відходом від збалансованої моделі урбанізації, яка формувалася протягом Нового часу, і являють собою ризик і загрозу для національної, регіональної та міжнародної безпеки, оскільки створюють диспропорції, що можуть обумовити соціально-політичну та економічну нестабільність державах та регіонах.

Ключові слова: урбанізація, деурбанізація, руралізація, міжнародна безпека.

Гайко Олег Сергеевич

ст. преподаватель, к. полит. н.,
Харьковский национальный
Университет имени В. Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022,
O.Gaiko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-9290-2658>

ПРОБЛЕМЫ УРБАНИЗАЦИИ И ДЕУРБАНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Рассматриваются особенности процесса урбанизации в современном мире. Освещены в исторической ретроспективе демографические и исторические предпосылки урбанизации в индустриальную эпоху (на примере Европы). Обнаружено, что успешная и стремительная урбанизация в Европе на протяжении Нового времени стала возможной из-за избытка сельского населения, спроса промышленности на рабочую силу и наличие эффективного

государственного и муниципального управления. Представлены основные предпосылки деурбанизации (рурализации) в современных развитых регионах. Показано, что деурбанизация (рурализация) в развитых регионах представляет собой серьезную проблему из-за возможных масштабных негативных последствий для целых регионов мира, которая рассматривается в рамках международной безопасности. Проанализированы специфические особенности процесса урбанизации в развивающихся регионах; акцентировано внимание на том, что процесс урбанизации в этих регионах обуславливается в значительной степени демографическим давлением при отсутствии спроса на такую численность рабочей силы в городах и при отсутствии эффективных государственных / муниципальных институтов и инфраструктуры. Рассмотрены опасные последствия для развивающихся государств и регионов социально-политического и экономического характера от такой стремительной урбанизации. Выявлена особенность деурбанизации в развитых регионах мира и стремительной урбанизации значительной части развивающихся регионов. Показано, что такие противоположные тенденции, как деурбанизация (рурализация) в развитых регионах и процесс стремительной урбанизации в развивающихся регионах, является отходом от сбалансированной модели урбанизации, которая формировалась в течение Нового времени, и представляют собой риск и угрозу для национальной, региональной и международной безопасности, поскольку создают диспропорции, которые могут обусловить социально-политическую и экономическую нестабильность государствах и регионах.

Ключевые слова: урбанизация, деурбанизация, рурализация, международная безопасность.

Oleg Gaiko

Assistant professor in Political Science,
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
O.Gaiko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-9290-2658>

PROBLEMS OF URBANIZATION AND DEURBANIZATION IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL SECURITY

The features of the urbanization process in the modern world are considered. The demographic and historical prerequisites of urbanization in the industrial era (on the example of Europe) are highlighted in a historical retrospective. It was found that successful and rapid urbanization in Europe during the modern era became possible due to the surplus of the rural population, industrial demand for labor, and the existence of effective state and municipal management. The main prerequisites for deurbanization (ruralization) in modern developed regions are presented. It is shown that deurbanization (ruralization) in developed regions is a serious problem due to possible large-scale negative consequences for entire regions of the world, which is considered within the framework of international security. Specific features of the urbanization process in developing regions are analyzed; attention is focused on the fact that the process of urbanization in these regions is largely due to demographic pressure combined with the absence of demand for this size of the workforce in cities and with the absence of effective state / municipal institutions and infrastructure. Dangerous consequences for developing states and regions of a socio-political and economic nature from such a rapid urbanization are considered. The peculiarity of deurbanization in the developed regions of the world and the rapid urbanization of a significant part of the developing regions are revealed. It is shown that such opposite tendencies as deurbanization (ruralization) in developed regions and the process of rapid urbanization in developing regions is a deviation from the balanced model of urbanization that was formed during the modern era, and pose a risk and threat to national, regional and international security, since they create imbalances that can cause socio-political and economic instability in states and regions.

Keywords: urbanization, deurbanization, ruralization, international security.

Протягом останнього десятиліття дедалі більше з'являється публікацій та досліджень, які розглядають проблематику урбанізації в контексті національної та міжнародної безпеки. Все частіше процес урбанізації в сучасному світі розглядається як такий, що не притаманний індустріальному суспільству. Стають помітними одночасно дві протилежні тенденції в світі – все чіткіше оформлюються передумови для деурбанізації в розвинутих суспільствах із одночасним зменшенням переваг від проживання у великих містах. З іншого боку, помітна тенденція до стрімкого зростання міст у регіонах, що розвиваються, попри відсутність необхідної інфраструктури, інститутів та достатнього економічного зростання, які могли би успішно кооптувати таку чисельність населення. Зазначені проблеми з урбанізацією в розвинутих регіонах та регіонах, що розвиваються, являють собою виклики і ризики для міжнародної безпеки.

У статті розглядаються особливості процесу урбанізації в індустріальну епоху, основні чинники, які зумовили стрімке зростання міст в Європі в Новий час; висвітлюється проблема деурбанізації, її причини та наслідки в розвинутих державах; актуалізується проблематика особливостей урбанізації в регіонах, що розвиваються, та пов'язані із цим процесом можливі негативні явища як для конкретного регіону, так і для міжнародної безпеки в цілому.

Досвід урбанізації індустріальних суспільств (на прикладі Європи)

У традиційних суспільствах незначна меншість населення проживала в містах, а сама чисельність міст була невеликою, оскільки в рамках традиційного суспільства основною формою діяльності було сільське господарство, в якому працювала переважна більшість населення.

Ситуація починає принципово змінюватись в результаті Промислової революції XVIII ст., коли стрімкий розвиток промисловості призводить до зростання як кількості міст, так і населення в них. Все активніше населення переміщується із сільської місцевості до міст. Починає відбуватися стрімке зростання міського населення, внаслідок чого в середині XX ст. в Європі, як і в інших індустріально розвинутих регіонах, вперше в історії людства більшість населення проживає в

містах. Найактивніша фаза урбанізації в Європі відбувалась в XIX – середина XX століть. Кількісні параметри урбанізації в Європі представлені в Таблиці 1 та Таблиця 2.

Процес урбанізації в Європі в індустріальний період обумовлений декількома чинниками:

- Промислове виробництво (сконцентроване у містах, або поява міст навколо промислових об'єктів) потребувало великої кількості робітників різноманітної кваліфікації. Переваги промислового виробництва зумовлювали постійне зростання як обсягів виробництва, так і продукції, що вироблялась промисловим способом, а відтак і збільшення попиту на робочу силу з боку промислових підприємств.

- Висока народжуваність населення і обмеженість землі як основного ресурсу для життєдіяльності в сільській місцевості, зумовили демографічний тиск, надлишок населення вдало кооптувався промисловістю, яка бурхливо розвивалась і постійно потребувала дедалі більшої кількості робітників. Розвиток науки і медицини в XIX ст. створив сприятливі умови для запровадження державної політики профілактики низки захворювань, масової вакцинації, боротьби з епідеміями; реалізація цих державних програм у сфері охорони здоров'я веде до зменшення чисельності епідемій, збільшення можливості оперативного медичного втручання та зменшення хвороб через профілактичні заходи, що направлені проти конкретних видів захворювань, і як наслідок такої політики – зменшення смертності населення, що, в свою чергу, збільшувало демографічний тиск у сільській місцевості і посилювало мотивацію для переїзду до міста.

- Динамічний розвиток промисловості потребував все більшої кількості кваліфікованих і висококваліфікованих працівників, що в умовах жорстко стратифікованого суспільства XIX ст. являло собою оптимальний соціальний ліфт для населення, адже була можливість отримати в місті затребувану спеціальність (кваліфікацію) і тим самим підвищити свій соціальний статус та пов'язаний із ним рівень життя, створювало додаткову мотивацію в населення переміщатись до великих міст.

- Постійне зростання населення міст та спеціалізація розвитку промисловості

зумовлюють появу сфер економічної діяльності, що безпосередньо не пов'язані із промисловим виробництвом, і як результат – зростання попиту на робочу силу в цих сферах.

Постійне зростання чисельності населення міст потребувало ефективного управління, реалізації інфраструктурних проектів, планування, запровадження різноманітних контролюючих державних органів, впровадження програм у сфері охорони здоров'я, розв'язання низки

соціальних проблем і т.д. Перші централізовані і раціональні практики державного управління значною мірою реалізовувалися протягом Нового часу саме в містах, а пізніше були перенесенні на державу в цілому.

Таким чином, процес європейської урбанізації Нового часу безпосередньо пов'язаний із індустріалізацією та наявністю демографічного тиску за обмеженості земельних ресурсів.

Таблиця 1.

Кількість міст за чисельністю населення в Європі 1300-1979 (Дані взяті з (de Vries 1984: 70))

Населення міст	1300	1500	1550	1600	1650	1700	1750	1800	1850	1890	1979
1 млн. і більше									2	4	24
100 тис. – 99 тис.	4	4	3	8	10	11	12	17	41	97	366
40 тис. – 39 тис.	15	14	23	29	24	32	36	47	284	584	-
20 тис. – 19 тис.	33	37	46	59	53	64	75	94			
10 тис. – 9 тис.	73	99	101	124	110	117	138	206	551	1024	-
5 тис. – 4 тис.	-	363	361	366	341	331	407	544	-	-	-
Всього	-	517	534	586	538	555	668	908	-	-	-

Таблиця 2.

Кількість міст, сукупність міського населення і відсоток міського населення в Європі 1800-1980 (de Vries 1984: 45-47)

Рік	Кількість міст	Населення (в тисячах)	Відсоток від загальної чисельності міського населення
1800 (населення 10 тис. і більше)	364	12218	10
1850 (населення 10 тис. і більше)	878	29617	16,7
1890 (населення 10 тис. і більше)	1709	66923	29
1890 (населення 20 тис. і більше)	685	52732	22,9
1980 (населення 100 тис. і більше)	390	140185	34,6

Особливість деурбанізації розвинутих суспільств у сучасному світі

Останніми десятиліттями в розвинутих регіонах сформувалась значна кількість передумов, що зумовлюють можливий відтік населення з великих міст (перш за все з мегаполісів), такий процес прийнято називати деурбанізацією чи руралізацією, такий процес може мати низку негативних явищ, які в сукупності являють собою

ризик і виклики як для національної, так міжнародної безпеки. Проблема урбанізації, в першу чергу, є актуальною для мегаполісів і менш актуальною, чи взагалі неактуальною для міст середнього розміру та невеликих містечок.

Можна виділити основні чинники, які сприяють процесу деурбанізації в розвинутих регіонах:

- висока вартість оренди приміщень та житла робило майже неможливим

придбання власного житла в мегаполісі для значної частини середнього класу;

- високі податки та різноманітні збори в мегаполісах, які постійно зростають і стають досить обтяжливими для населення і бізнесу, зумовлюється в першу чергу розвитком і підтримкою міської інфраструктури;

- високі податки і орендна плата впливають на ціноутворення таким чином, що робить життя в мегаполісі досить дорогим;

- більш несприятлива екологічна ситуація в мегаполісі порівняно із маленькими містечками чи сільською місцевістю;

- витрата значної кількості часу на пересування мегаполісом, який є надто великим за розміром, має складну інфраструктуру і транспортну мережу;

- поширення мережі Інтернету веде до постійного збільшення професій і видів діяльності, якими можна займатись дистанційно, відповідно, для все більшої кількості людей зменшується потреба фізично бути присутнім на робочому місці, а відтак місце фактичного проживання починає відігравати дедалі меншу роль, що в свою чергу актуалізує питання доцільності проживання у великому мегаполісі, в якого надто дороге проживання;

- розвиток он-лайн торгівлі і служб доставки дає можливість замовляти продукцію з дому і отримувати її вдома чи в найближчому відділенні пошти/кур'єрською службою;

- можливість навчатися і проводити дозвілля за допомогою Інтернету робить необов'язковою фізичну присутність у культурних, розважальних, навчальних локаціях, які традиційно концентрувалися у великих містах, а отже, і потреба в них для реалізації відповідних соціальних потреб стає все менш актуальною.

Зазначені чинники являють собою серйозну загрозу для соціальної, політичної та економічної стабільності держав, оскільки актуалізується питання про обслуговування інфраструктури (особливо критично важливої), дотримання санітарно-епідеміологічних норм, протипожежних норм, забезпечення правопорядку; в умовах відтоку з великих мегаполісів значної частини мешканців постає питання про наявність ресурсів та доцільність забезпечення життєдіяльності міст. Такий досвід – соціальна і економічна деградація, значне погіршення кримінальної ситуації, незаконне захоплення будівель,

погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації в результаті відтоку з міста значної частини населення в другій половині ХХ ст. можна спостерігати в Детройті та Йоганнесбурзі. Значні проблеми в цих містах вдалося виправити та поліпшити ситуацію лише останніми роками за допомогою великих фінансових вливань та спеціальних програм федерального уряду (у випадку з Детройтом) та програм підтримки міжнародними організаціями (у випадку із Йоганнесбургом). Якщо ж подібна ситуація із мегаполісами стане носити масовий характер у розвинутих регіонах, то навряд чи вдасться за допомогою фінансових вливань і державних програм стабілізувати ситуацію, відповідно, зазначені вище передумови до деурбанізації (руралізації) становитимуть серйозну проблему, через можливі масштабні негативні наслідки для цілих регіонів світу і навіть у цілому для міжнародної безпеки.

Особливості урбанізації суспільств, що розвиваються в сучасному світі

У середині ХХ століття відбувається стрімке зростання чисельності міського населення як в розвинутих регіонах, так в регіонах, що розвиваються. Якщо в розвинутих регіонах в другій половині ХХ ст. відбувається демографічний перехід (Гайко2020: 87), який уповільнює темпи зростання чисельності населення великих міст і відбувався за умов економічного зростання, інфраструктури і системи ефективного державного та муніципального управління, то в регіонах, що розвиваються, протягом другої половини ХХ століття відбувалось стрімке зростання чисельності міст через демографічний тиск за відсутності в багатьох регіонах, що розвиваються попиту на таку чисельність робочої сили в містах та за відсутності ефективних державних/муніципальних інститутів і інфраструктури (Dyson 2011). У Таблиці 3 представлені дані та прогноз ООН щодо чисельності населення світу в різних регіонах, досить показовою є динаміка збільшення частки міського населення Африки в міському населенні світу в цілому, таке зростання, значною мірою, зумовлено демографічним тиском, а не стрімким розвитком економіки за такої чисельності міського населення.

Таблиця 3.

Динаміка міського, сільського населення та загальної чисельності населення у світі за географічними регіонами, 1950-2050 рр.

Дані взяті (World Urbanization Prospects 2019 : 25)

Регіон	Населення (мільйони)					Відсоток				
	1950	1990	2018	2030	2050	1950	1990	2018	2030	2050
Міське населення										
Світ	751	2290	4220	5167	6680	100	100	100	100	100
Африка	33	200	548	824	1489	4,3	8,7	13	15,9	22,3
Азія	246	1040	2266	2802	3479	32,8	45,4	53,7	54,2	52,1
Європа	284	505	553	573	599	37,8	22	13,1	11,1	9
Латинська Америка та Карибський регіон	70	315	526	600	685	9,3	13,8	12,5	11,6	10,3
Північна Америка	110	211	299	335	387	14,7	9,2	7,1	6,5	5,8
Океанія	8	19	28	33	41	1,1	0,8	0,7	0,6	0,6
Сільське населення										
Світ	1785	3041	3413	3384	3092	100	100	100	100	100
Африка	196	434	740	880	1039	11	14,3	21,7	26	33,6
Азія	1158	2182	2279	2144	1778	64,9	71,8	66,8	63,4	57,5
Європа	265	217	190	167	117	14,9	7,1	5,6	4,9	3,8
Латинська Америка та Карибський регіон	99	131	126	118	95	5,6	4,3	3,7	3,5	3,1
Північна Америка	62	69	65	61	48	3,5	2,3	1,9	1,8	1,6
Океанія	5	8	13	15	16	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5
Загальна чисельність населення										
Світ	2536	5331	7633	8551	9772	100	100	100	100	100
Африка	229	635	1288	1704	2528	9	11,9	16,9	19,9	25,9
Азія	1404	3221	4545	4947	5257	55,4	60,4	59,5	57,8	53,8
Європа	549	722	743	739	716	21,7	13,5	9,7	8,6	7,3
Латинська Америка та Карибський регіон	169	446	652	718	780	6,7	8,4	8,5	8,4	8
Північна Америка	173	280	364	395	435	6,8	5,3	4,8	4,6	4,4
Океанія	13	27	41	48	57	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6

В Європі протягом Нового часу стрімке зростання чисельності міського населення (особливо в другій половині XIX – початку XX століть) відбувалась за наявності трьох умов:

- 1) Надлишок сільського населення, що створював демографічний тиск;
- 2) Попит на робочу силу у промисловості, яка концентрувалася у великих містах;
- 3) ефективна система державного/муніципального управління.

У регіонах, що розвиваються, на сьогоднішній день зростання чисельності

міського населення відбувається за наявності лише надлишку сільського населення, яке формує демографічний тиск.

Для низки регіонів, що розвиваються, притаманна ситуація, яку часто називають *shantytown* (нетряне місто) – наявність великої чисельності міського населення за відсутності реального попиту на таку кількість робочої сили. Така ситуація призводить до виникнення величезних районів нетрів, маргіналізації населення, стрімкого погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації, зростання злочинності та деградації міської

інфраструктури і міського способу життя. Місто виявляється нездатним кооптувати таку чисельність населення, а значна його частина не може себе забезпечити нормальною міською зайнятістю через обмежений попит на робочу сили при великій пропозиції (Cohen 2006: 71-73).

Така ситуація створює не лише значні проблеми для функціонування міст та зумовлює фактичну деградацію міста, але й являє собою небезпечну ситуацію в соціально-політичному плані, оскільки наявність значної частини маргіналізованого населення створює потенційну небезпеку соціального вибуху.

Таким чином, у сучасному світі дедалі вираженою стає тенденція деурбанізації в розвинутих регіонах світу та стрімкої урбанізації значної частини регіонів, що розвиваються. Ці протилежні тенденції відходять від збалансованої моделі урбанізації, яка формувалася протягом Нового часу і являють собою ризик і загрозу для національної, регіональної та міжнародної безпеки, оскільки створюють диспропорції, що можуть обумовити соціально-політичну та економічну нестабільність у державах та регіонах.

ЛІТЕРАТУРА

de Vries, J. 1975. *European Urbanization 1500-1800*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Гайко, О. 2020. «Демографічні процеси в сучасному світі як чинник міжнародної безпеки», *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»* 38: 83-88.

Dyson, T. 2011. "The Role of the Demographic Transition in the Process of urbanization", *Population and Development Review* 37: 34-54.

World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. 2019. URL: <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Report.pdf>

Cohen, B. 2006. "Urbanization in Developing Countries: Current trends, Future Projections, and Key Challenges for Sustainability", *Technology in Science* 28: 63-80.

REFERENCES

de Vries, J. 1975. *European Urbanization 1500-1800*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

Gaiko, O. 2020. "Demografichni protsesy v suchasnomu sviti yak chynnyk mizhnarodnoyi bezpeky (Demographic processes in the modern world as a factor of international security)", *The Journal of V.N. Karazin Kharkov National University. Issues of Political Science* 38: 83-88 (in Ukrainian).

Dyson, T. 2011. "The role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization", *Population and Development Review*. 37: 34-54.

World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. 2019. URL: <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Report.pdf>

Cohen, B. 2006. "Urbanization in Developing Countries: Current trends, Future Projections, and Key Challenges for Sustainability", *Technology in Science* 28: 63-80.